

XX VA XXI ASR LIRIK QO'SHIQCHILIK MAVQEYI VA UNING XUSUSIYATLARI

Xayrulla Lutfullayev

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq artisti
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti professori
<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8074329>

ARTICLE INFO

Received: 16th June 2023

Accepted: 22th June 2023

Online: 23th June 2023

KEY WORDS

*Musiq san'ati, lirika, janr, xalq
musiq ijodi, lira, chinnor.*

ABSTRACT

*Mazkur maqolada O'zbek xalq musiq ijodida lirik
qo'shiqchilikning ijrochilik va shakl xususiyatlari haqida
fikir-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, lirik
qo'shiqchilikning o'tgan va bugungi kundagi holati
bo'yicha munozara yuritilgan.*

Bugungi shiddat bilan taraqqiy etayotgan O'zbekistonda musiq san'atiga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan o'zbek xalq musiq san'atini keng tatbiq etish uchun davlat tomonidan imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Musiq san'atimizda lirik qo'shiqchilik o'zining serjilo xususiyati bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki o'tgan asrda ham ushbu janrni shakllantirish bo'yicha musiqashunos olimlar tomonidan bir qator izlanishlar, ilmiy faoliyatlar olib borilgan. Bugungi kunda esa bu faoliyat ham nazariy ham amaliy jihatdan yanada taraqqiy etmoqda.

Ma'lumki, lirik janr nafaqat musiqada balki adabiyot va ta'sviriy san'atda ham juda keng qo'llaniladi. Bugungi kunda bu janr butun dunyo bo'ylab shu qatorda O'zbek'istonda ham o'zining yuksak mavqeiga ega desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki lirik qo'shiqchilik ijrochiligiga hayotimiz davomida juda ko'p duch kelamiz. Keling quyida ushbu janr xususiyatlari va ijrochiligiga batafsil to'xtalsak:

Lirik qo'shiqlar xalq qo'shiqlari xazinasining asosini lirik namunalar tashkil etadi. Ular badiiy jihatdan yuksakligi, an'anaviyligi, omma o'rtasida keng tarqalganligi bilan alohida ajralib turadi. Lirik qo'shiqlarda lirik «men» umumiylik kasb etib, turmushni o'ziga xos poetiklashtiradi. Lirika so'zi «lira» deb nomlanuvchi cholg'u asbobining nomidan kelib chiqqan. Lira cholg'u asbobining nomi esa, "semitcha kinnor-cinnor" so'zidan paydo bo'lgan. U afsonaviy Dovud payg'ambarning zamondoshi bo'lgan semitlar shohi Kinir bilan bog'liq. Qadimda lira chalib kuylash diniy marosimlarning tarkibiy qismi hisoblangan. Yunon mifologiyasida keltirilishicha, lirani birinchi marta jahon daraxtining analogi va marhumlar ruhini u dunyoga kuzatib boruvchi temirchilar ilohi Germes yasab, sigirlari evaziga Appolonga tortiq qilgan emish. Lirik qo'shiqlar, odatda, biror-bir muzika asbobi jo'rligida ijro etishga moslashgan. Bunda cholg'u asbobi ilhom chaqiruvchi vosita sanaladi.

Ommaviy janr bo'lgan lirik qo'shiqlarning asosiy mazmunini ishq-muhabbat motivlari, insonning ruhiy olami va ichki kechinmalarini tasvirlash tashkil etadi. Jumladan, oshiqning ma'shuqaga dil izhori yoki sevib sevilman oshiq yoki ma'shuqaning dil o'rtanishlari, muhabbatni baxtsizlik tomon olib boradigan feodal munosabatlaridan norozilik, turmushdan

nolish, xotinlarning qiyin ahvoli, adolatsizlikdan shikoyat, vafodorlikni talab etish, visol onlariga intiqlik, hijron kulfatlari, yorni sog'inish, uning yo'liga intizorlik kayfiyatlari, bevafoqlikni qoralash, saodatli sevgi va turmushga intilish g'oyalari lirik qo'shiqlarda tarannum etiladi. Lirik qo'shiqlarda sevgi-muhabbat chuqur iztiroblarga olib keladigan, qiyinchiliklar tug'diradigan davosiz, lekin qutlug' dard sifatida ta'riflanadi. Lirik qo'shiqlarda boshga ishq tushganida insonning qanday ruhiy vaziyatlarga tushishi, qalbidan qanaqa o'y-kechinmalar kechishi, yorni kutish manzaralari, u bilan qaerlarda, qanday uchrashish holatlari, uchrashuv chog'idagi g'ayritabiiy harakatlari, ko'zu qoshning, yuzning bu paytdagi ko'rinishlari o'ziga xos tarzda shunday ta'riflab va tavsiflab keltiriladiki, uni tinglagan har bir kishi qalbida chuqur hayajon va iliqlik paydo bo'lmay iloji yo'q.

Ayrim lirik qo'shiqlarda ayriliqdan, yorning bevafoqligidan, shum tole'dan shikoyat qilinadi. Ko'pincha bunday qo'shiqlar yigitlar va qizlar tilidan kuylanadi. Ularda yordan yodgor bo'lib qolgan uzuk, ro'molcha kabi buyumlar tilga olinib, shu orqali yorni qo'rsash, o'tgan shukuhli onlarni xotirlab o'rtanish, judolik sabablaridan nolish motivlari ifoda etiladi. Lirik qo'shiqlar bir kishi yoki bir necha kishi tomonidan ijro etiladi. Ko'pincha mustaqil to'rtliklar shaklida uchraydi. Uning eng muhim tomoni shundaki, real voqelikni shaxsning (lirik qahramonning) subyektiv kechinmalari orqali aks ettiradi va faqat kuylash uchun yaratiladi. Kishi qalbida tug'ilgan his-tuyg'ularni muayyan obrazlar va predmetlar tasviri orqali badiiy ifoda etish jihatidan epik poeziyadan farq qiladi.

Lirik qo'shiqlarning asosini dardli mazmun, dono fikr va maftunkor musiqaviylik tashkil etadi. Og'zaki lirik qo'shiqlardagi kechinmalar umumiylik kasb etishi, ko'pchilikning kechinmalarini ifodalab kelishi jihatidan yozma adabiyotdagi lirik she'rlardan farq etib turadi. Lirik qo'shiqlar professional ijroga moslanmagan. Ularni istagan shaxs istalgan joyda ijro qilib ketaverishi mumkin. Shu xususiyatiga ko'ra lirik qo'shiqlar mustaqil janr sifatida tan olinadi. Lekin lirik qo'shiqlarni, odatda, matnni yaxshi biluvchi, hofizasi kuchli, yoqimli ovozga ega bo'lgan kishilar xalq o'rtasida kuylashi odat tusiga kirgan. Bunday shaxslar xalq orasida qo'shiqchi, ashulachi, hofiz yoki g'azalxon deb yuritiladi. Biroq bundan lirik qo'shiqlarning ijrosi professional ijrochilar bilan bog'liq degan qat'iy fikrga kelib bo'lmaydi.

Lirik qo'shiqlar maishiy vaziyat, marosim yoki biror joy bilan bog'liq bo'lmagani bois ko'pincha vazifadoshligi jihatidan ularda ko'chish hodisasi yuz beradi. Bu esa, bu janrning uzoq muddat davomida mavjudligini belgilaydi. Lirik qo'shiqlarning badiiyati boy va rang-barangdir. Ularda turli badiiy-tasviriy vositalar, ifoda usullari, turg'un ramzlar, go'zal tashbehlar serob. Ular o'z badiiyatiga ko'ra, epik yoki marosim poeziyasidan farqlanib turadi. Bu esa, lirik qo'shiqlarda shaxsiy kechinmalarni jonli va aniq ifodalash ehtiyojidan kelib chiqqan. Lirik qo'shiqlarda ishq muhabbat mavzusi yetakchi o'rin egallaydi. Ushbu mavzuda yaratilgan qo'shiqlarda chin muhabbatni ulug'lash yorga sadoqatli bo'lish mahbubaga intizorlik motivlari tarannum etiladi¹. Misol uchun:

Havoni bulut bosdi

Oyni ko'rmasam bo'lmas

Yuraklarni g'am bosdi

¹ O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi (X.Razzoqov, T.Mirzaev, O.Sobirov, K.Imomov). Toshkent: «O'qituvchi» nashriyoti, 1980 yil.

Yorni ko'rmasam bo'lmas.

Osmonni bulut qoplagan paytlarda kishi oyni ko'rishga mushtoq bo'lganidek, ko'ngilni g'am-andug' kemirgan kezlarda oshiqning o'z ma'shuqasini ko'rishga intilishi tasvirlangan. Bu yerda tabiatda bo'layotgan hodisa bilan lirik qaxramon kechinmasi teng qo'yib tasvirlanyapti. Psixologik parallelizmlarni qo'llash orqali kishi qalbidagi ruhiy iztiroblar nihoyatda yorqin va sodda aks etgan.

Xalq lirik qo'shiqlari yozma adabiyotda lirik she'rlarga ko'p jihatdan xususan voqyelikni ma'lum bir shaxs kechinmalari orqali aks ettirilishi bilan yaqin turadi. Biroq yozma adabiyotdagi lirik she'rlardagi kechinmalar o'ta individual xarakter kasb etsa, og'zaki lirik qo'shiqlardagi kechinmalar esa biroz umumlashgan holda ifodalangan.

Masalan mumtoz adabiyotda:

Bir gul g'amida kuyay dedim, bag'rim dog'

Bergaymu debon atri dumog'imga farog'

Barchin chu mulavvas ayladi bum ila zog'

Endi ani eslamoqqa yuz xayf dumog'.

Yoki:

Ko'rani husningni zoru muftalo bo'ldim senga

Ne balolig' kun edikim oshno bo'ldim senga

Necha dedimki kun kundim uzay sendin ko'ngil

Vahki kun-kundin battarroq muftalo bo'ldim senga.

Qo'shiqlarda tasvirlangan obrazlar bizga har tomonlama uy andishasi qalbidagi dardi xis tuyg'ulari jixatidan juda tanish va yaqindir. Shuning uchun qo'shiqda kuylanayotgan g'am-alam shodu xurramlik tuyg'ulariga har kim ham sherik bo'lib turadi. Xuddi o'sha qo'shiqda o'z kechinmalari kuylanayotgandek ko'rinadi. Qo'shiqdagi mazmun bilan shakl mustahkam bog'langan holda kishiga zavq beradi, ayniqsa qo'shiqdagi sodda til o'tkir ifoda va ibora mantiqiylik uning tasirchanligini yanada oshiradi.

Xalq qo'shiqlarida butun bir xalqning ruhiy kechinmalari dunyoqarashi to'laqlonli aks etadi. Qo'shiqlar xalq ma'naviyatining qudratini xalq irodasining bukilmaligini ifodalab kishini jasoratga, sevgiga, sadoqatga chorlaydi. Lirik qo'shiqlarda qaxramonning ruhiy kechinmalari ko'pincha tabiat va tabiat manzaralari hodisalari bilan birlashadi. Bu birlashish tasodifiy emas. Bu xususiyat mazmunni ravshan ifodalashga yordam beradi.

Parallelizmlar xalq lirik qo'shiqlarining badiiy-kompozision asosini tashkil etadi. Ular qo'shiqni hayotga yaqinlashtirish bilan asosiy g'oyani tashuvchi so'nggi misralardagi fikrni tushunish, his etib olish uchun kayfiyat tug'diradi Muvoziy (parallel) obraz mazmun va shaklda uyg'un keladi-da, zid tushunchalar, holatlarni lirik qahramonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari orqali tasvirlashga imkon beradi.

Lirik qo'shiqlarda qahramonning ruhiy kechinmalari turmush, tabiat va uning manzaralari, hodisalari bilan uyg'unlashib, qo'shiqni ta'sirli, jonli va hayajonli qiladi. Tabiat obrazi nisbatan turg'un bo'lgani uchun unga qiyos qilingan qahramon holatlarini yorqin gavalantiradi. Lirik qo'shiqlardagi ramzlar ularning haqiqiy mazmunini ochib berishda o'ziga xos kalit vazifasini o'taydi. Ularda o'simliklar, gullar va hayvonlar, qushlar, hasharotlar olami

bilan bog'liq tarzda ibtidoiy insonning totemistik tasavvur-tushunchalari negizida turli ramziy obrazlarga duch kelish mumkin².

Lirik qo'shiqlarda turli ranglar, tog', suv, ayrim predmetlar inson qiyofasiga xos detallar ham o'ziga xos ramziylik hosil qilib keladi. Qadimgi ajdodlarimizning totemistik, animistik, shomonlik, magiya, hosildorlik va olov, suv kultlariga ishonchi bilan bog'liq mifologik dunyoqarashi lirik qo'shiqlardagi an'anaviy ramziy obrazlarning genetik asosini tashkil qilgan. Lirik qo'shiqlarda intim-erotik kayfiyatlarni ifodalashda, asosan, poetik ramzlarning xizmatini alohida ta'kidlash joiz. Lirik qo'shiqlardagi ramzlarda ifodalangan ma'no tovlanishlarini aniqlamay turib, qo'shiqning asl mazmun-mohiyatini tushunib bo'lmaydi.

O'zbek xalq lirik qo'shiqlarida istiora (metafora), metonimiya, mubolag'a, kichraytirish, jonlantirish kabi san'atlardan ham unumli foydalanilgani kuzatiladi. Ular lirik qo'shiqlarning g'oyaviy-badiiy asoslarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etgan. Xalq lirik qo'shiqlarida poetik mazmun juda sodda va lo'nda bayon etiladi. Bunga ko'pincha ularning boshida, o'rtasida takrorlanib keladigan bir qator so'z, ibora va misralar yordam beradi. O'zbek xalq lirik qo'shiqlari, kompozision tarkibi jihatidan, asosan, ikki xil shaklda yaratiladi:

1. *mustaqil to'rtliklar shaklida;*
2. *aytishuv, savol-javob shaklida.*

Alisher Navoiy zamonida bunday qo'shiqlar ayolg'u deyilgan. Xalq orasida keng tarqalgan «Soy bo'yida turgan yigit», «Sen soy chumchug'i bo'lsang» deb boshlanuvchi oshiqma'shuqlarning she'riy dialoglari aytishuvga yorqin dalildir. Ularda yigit va qizning hozirjavobligi, topqirligi sinab ko'riladi. Shu vajdan aytishuvning har bir bandi, albatta, savol bilan yakunlanadi. Qadimda aytishuvlar sevishganlarning aql-zakovatda bir-birlaridan qolishmasliklarini sinab olishning o'ziga xos sharti bo'lgan. Buni qo'shiqdagi poetik obrazlarning bir-birlarini mahv etish mantiqiga rioya qilishi, poetik dalillash san'atiga to'g'ri yondashish, mahorati ham ko'rsatib turadi.

Zamon bilan hamnafaslik, davr talablariga hozirjavoblik lirik qo'shiqlarning janriy xos hususiyatlaridan sanaladi. Shu sababli ularni yaratilish davriga qarab ham ikkiga bo'lib o'rganish ma'qul:

- *An'anaviy lirik qo'shiqlar;*
- *yangi qo'shiqlar³.*

An'anaviy qo'shiqlar uzoq o'tmishdan to hozirgacha og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tib kelmoqda. Ular o'ziga xos badiiy jozibasi, o'ynoqi ohangdorligi bilan alohida ajralib turadi.

Yangi qo'shiqlarda esa sevgi va vafo mavzusi mamlakat, xalq hayotida yuz berayotgan o'zgarishlarga bog'lab talqin etilganligi kuzatiladi. Ularda xalqning shukronasi, davrdan minnatdorchiligi lirik qahramon tilidan tarannum etiladi. Lirik qo'shiqlardagi misralar odatda ritmik jihatdan o'zaro uyg'unlashgan, o'ynoqi, engil vaznda, to'lik qofiyalangan tarzda yaratilgan bo'ladi. Ular, asosan, 7-8 bo'g'inli barmoq vaznida to'qiladi. Chunki bunday vaznda

² Karomatov, F. *O'zbek xalqi musiqa merosi, 1-kitob (qo'shiq)*, 1978.

³ Karomatov, F. *O'zbek xalqi musiqa merosi, 1-kitob (qo'shiq)*, 1978.

ularni kuylash qulaydir. Lekin ba'zi lirik qo'shiqlar aruzga ham tushadi. Ular aruzdagi ramali musammani maxzuf bahriga tug'ri keladi.

O'zbek lirik qo'shiqchiligi XX asrda juda rivojlandi, buning rivojiga xalqimiz suygan hofiz va musiqachilar o'zlarining hissalarini qo'shdilar. Lirik qo'shiqchilik rivojida Fahriddin Umarov, Komiljon Otaniyozov, Ortiq Otajonov, Tavakkal Qodirov, Ma'murjon Uzoqov, Xayrulla Lutfullayev, Kamoliddin Rahimov, Sherali Jo'rayev va G'ulomjon Yoqubov kabi xalq hofizi va artistlari mehnatlarini takidlashimiz lozim. Ularning ijodi va ijrosi O'zbek lirik qo'shiqchiligini hozirgi darajaga kelishida sababchilar.

Xulosa o'rnida shu aytish joizki, o'zbek xalq lirik qo'shiqlari bugungi kunda ham ijrochilik xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi va xalq og'zaki ijodida mustaqil o'rin egallaydi. Va o'ylaymizki bu janr yana ming yillar davomida xalq ijodida o'zining o'rnini yo'qotmaydi.

References:

1. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi (X.Razzoqov, T.Mirzaev, O.Sobirov, K.Imomov). Toshkent: «O'qituvchi» nashriyoti, 1980 yil.
2. M.Qodirov. O'zbek xalq og'zaki dramasi. Toshkent: «Fan» nashriyoti, 1963 yil.
3. Alaviya, M. *O'zbek xalq qo'shiqlari*, 1959.
4. Karomatov, F. *O'zbek xalqi musiqa merosi, 1-kitob (qo'shiq)*, 1978.